

УШАНУВАННЯ ПАПИ КЛИМЕНТА РИМСЬКОГО У РОЗПИСІ КИРИЛІВСЬКОЇ ЦЕРКВИ КИЄВА

Як відомо, середньовічні церковні розписи завжди відповідали суворим іконографічним правилам. Розподіл сюжетів мав не випадковий характер, кожному з них відводилось певне місце, а загалом вони створювали струнку систему, в основі якої була богословська думка, світогляд, що формувався віками. Але зміст розпису давніх пам'яток не завжди залишався незмінним, кожного разу до нього вносилися індивідуальні відтінки, що відображалося у цілеспрямованому доборі сюжетів і підкреслювало значення певних святих. Ця тенденція була продиктована життєвими інтересами різноманітних суспільних сил. Так, живопис жертovníка, або північної апсиди Кирилівської церкви в Києві, заснованої у XII ст., репрезентує сюжети, що не мають аналогів у стародавньому монументальному мистецтві. Цей живопис вражає своєю монументальною величиною, містить постаті балканських святих, які з Сербії, Болгарії, Македонії несли на Русь християнське вчення. Усього на стінах апсиди зображено образи 31 святих та 6 дияконів, більшість з яких збереглися у фресці (19 – повністю, 12 частково). Поряд з деякими зображеннями читаються стародавні написи-імена. Тут найкраще у вітчизняному монументальному живописі постають образи Климента Охридського, Йоанна Македонського, Йосипа Солунського, Єфима, Євмена, Артемія, Власія, Стефана, Наума, Горазда, Савви. У стародавньому монументальному живописі у таких кількості і складі ці святих не зустрічаються більше ніде.

Появу зображень македонських і болгарських святих на стінах Кирилівської церкви не можна пояснити випадковістю. Чимало з святих мають безпосереднє відношення до Папи Римського Климента, пам'яті якого, за бажанням замовника розписів, вірогідно і був присвячений живопис жертovníка Кирилівської церкви.

Святий Климент (бл. 30–97) був знатним римлянином, який прийняв хрещення від апостола Петра і саме ним був висвячений на єпископську кафедру Рима (88 р.). Климент став четвертим після апостола Петра, Ліна та Клета римським єпископом, серед тих, хто згодом увійшов до офіційно визнаного католицькою Церквою списку Пап. Церковна традиція вважає

його автором двох “Послань до коринфян” – пам’яток ранньохристиянського вчення, які особливо шанувалися християнами і читалися у церквах поряд з апостольськими посланнями. За плідну місіонерську діяльність на посаді глави римської громади Климента було заслано імператором – язичником Траяном до Херсонесу Таврійського. Незважаючи на каторжну працю в римських каменярнях Херсонеса, Климент продовжує християнську проповідь, за що його й було піддано мученицькій смерті: святителя катували, вивезли в море, прив’язали до якоря, а потім утопили. За церковними переказами, щороку на день мученицької кончини святого (25 листопада) море чудесним образом відступало до місця його поховання, там потім і з’явився нерукотворний печерний храм, і впродовж тижня паломники мали змогу відвідувати гробницю Климента. З часом паломництво до гробниці все зменшувалося, а потім і зовсім припинилося; скінчилися і чудесні морські відливи¹.

Дослідниця Н. Верещагіна, яка поглиблено вивчала це питання, вважає, що внаслідок діяльності Кирила і Мефодія особистість Климента, Папи-каторжанина, який прийняв мученицький вінець, у IX–X ст. стала символом єдності Римської і Константинопольської Церков, це і надавало культу Климента певної політичної забарвленості².

Оскільки ім’я священномученика Папи Климента виявилось тісно пов’язаним з іменами первоучителів Кирила та Мефодія і з початком писемності у слов’ян, вважалось, що і проповіді Кирила були поставлені під його благословення.

Культ Климента набув особливої популярності на слов’янських землях. Це було пов’язане з надбанням святих мощів Климента князем Володимиром Хрестителем та їх влаштуванням в одній з перших християнських церков Києва. Ушанування цієї, першої християнської реліквії, відбилося у створенні легенд, літературних творів, у будівництві і розписах храмів, у влаштуванні свят.

Зрозуміло, що князь Володимир Святославич після взяття Херсонеса, як новонавернений християнин і далекоглядний політик, насамперед, мав вивезти звідти на правах переможця і головну святиню – мощі Климента Римського, добре розуміючи їх непересічне харизматичне значення для вирішення питань внутрішньої і зовнішньої політики. Дослідник Ю. Бегунов вважає, що культ Климента Римського був пов’язаний з

¹ *Минеи Четири*, ноябрь, Москва 1981, ч. 2, с. 344–345.

² Н.В. Верещагіна, *Климент Римський святий, опікувач Русі-України*, Історія України 19 (1999) 9–11.

“пошуками правлячих кіл держави і Церкви покровителя – апостола Руської землі”³, який освятив би “своїм авторитетом апостольське походження Церкви Київської Русі”⁴. Можна уявити, як урочисто була організована акція по перевезенню сакрального трофею до Києва, адже вона мала справити певне враження на киян-язичників. Існує думка, що мощі Климента були транспортовані у мармуровому саркофазі, який згодом був використаний як гробниця для мощів Ярослава Мудрого⁵. Прибуття святині до Києва було рівнозначним явленню в місті самого духовного просвітителя, святого Климента як небесного хрестителя язичницької Русі. Мощі Климента були взяті Володимиром “на благословення собі”⁶ як святиня вселенського значення, яка освячувала діяльність князя з християнізації держави. Згодом мощі поклали у церкві Пресвятої Богородиці (Десятинної) – в першому кам’яному храмі Русі, який Володимир задумав як храм-пантеон, сакрально-меморіальний осередок держави⁷. Тут, біля раки з мощами Климента, давньоруський проповідник виголошував: “Тобою Русии князии хвалятся, святители ликують, иереи добродушествуют, приходящие с теплою верою к твоим христоносним костям святиню почерпающе...”⁸. Мощі такого славетного святого мали не тільки релігійне, але й політичне значення, оскільки поклоніння цьому святителю набувало державно-сакрального характеру. Цілком зрозумілим було бажання великих князів мати безпосереднє відношення до такої святині, що знайшло відображення при розробці живописної програми багатьох церковних споруд, зокрема київської Кирилівської церкви.

Патрональність культу святого Климента у Києві позначилась у розписах Софійського собору, замовником якого, за останніми дослідженнями⁹, виступив князь Володимир. Тут збереглося найдавніше зображення святого Климента в східнослов’янському мистецтві. Папа Римський фігурує на одному з найпочесніших місць – в апсиді головного вітваря, в мозаїчній композиції “Святительський чин”. Обираючи Отців

³ Ю.К. Бегунов, *Русское слово о чуде Климента Римского и Кирилломефодиевская традиция*, Slavia г. 53, s. 1 (Praga 1974) 26–46.

⁴ В.М. Ричка, *Церква Київської Русі*, К. 1997, с. 33.

⁵ Н.С. Борисов, *Русская церковь в политической борьбе XIV–XV вв.*, Москва 1986, с. 208.

⁶ *Повесть временных лет. По Лаврентьевской летописи 1377 г.: ист.-лит. очерк*, подгот. текста, пер. с древнерус. (совм. с Б.А. Романовым) и коммент.; под ред. В.П. Адриановой-Перетц, ч.1, текст и перевод, Москва, Ленинград 1950, с. 65.

⁷ Н.В. Верещагина, *Op. cit.*, с. 9–11.

⁸ *Минеи Четии*, ноябрь., с. 344–345.

⁹ Н.Н. Никитенко, *Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика*, К. 1999.

Церкви, складачі програми розпису дотримувались найбільш поширеного в країнах візантійського кола варіанту. Вони зупинили свій вибір на найпопулярніших у православному світі святителях, чії зображення, як правило, фігурували у всіх монументальних ансамблях XI–XII ст. Серед них: Григорій Богослов, Микола Чудотворець, Василій Великий, Йоанн Златоустий, Григорій Ниський і Григорій Чудотворець. У цьому ряді незвичними для суто візантійської іконографії є розміщені поруч постаті Епіфанія Кіпрського і Климента Римського¹⁰. За переконанням дослідниці Софії Київської Н. Нікітенко, цим прославлялись головні діяння Володимира по християнізації Русі – встановлення першого загальнодержавного культу Климента Римського і створення Десятинної церкви як “материнської церкви”, адже остання була освячена 12 травня, на день пам’яті Епіфанія Кіпрського¹¹.

Моці Климента стали своєрідним аргументом у політичній боротьбі за незалежність Руської Церкви. У 1146 році київський стіл посідає Ізяслав Мстиславич, який вдається до другої в історії Київської держави спроби досягнення її церковної незалежності від Візантії, – автокефалії Руської Церкви. Щоб зважитися на такий крок, треба було бути людиною непересічною і мужньою. Політична ситуація в Києві повторювала ситуацію 1051 р., коли за Ярослава Мудрого київську кафедру без санкції Константинополя посів перший митрополит з русичів – Іларіон. Ізяслав також вирішує поставити на чолі Церкви митрополита з русичів. Вибір великого князя випав на Клима (Климента) Смолятича, визначного церковного діяча, такого “книжника і філософа, якого ще не було в Руській землі”.

Проти намірів Ізяслава виступали деякі єпископи, які трималися візантійської орієнтації. Вони вимагали дотримуватися практики настановлення київського митрополита з благословення Константинопольського патріарха. Але на їх вимоги не зважали. Коли на Київському соборі (1146) постало питання про правомочність настановлення митрополитом Климента, чернігівський єпископ Онуфрій указав на те, що Київ володіє мощами (главою) самого Климента Римського, і благословіння його мощами може замінити патріаршу хіротонію. “Онуфрій же чернігівський рече: ... глава у нас єсть святого Климента. Яко же ставят греци рукою святого Юанна...”¹² Отже, наявність стародавньої святині в Києві дала змогу Руській Церкві самостійно висвятити митрополита, як робилося у Візантії іменем та мощами святого Йоанна Хрестителя.

¹⁰ В.Н. Лазарев, *Мозаики Софии Киевской*, Москва 1960, с. 34–111.

¹¹ Н.Н. Никитенко, *Op. cit.*, с. 125–126.

¹² *Повесть временных лет...*, с. 208.

Таким чином, бачимо, що політизація культу святого Климента продовжується і у XII ст. Вважаємо, що цей культ не був поза увагою і фундатора Кирилівської церкви, нащадка Володимира Хрестителя і Ярослава Мудрого – чернігівського, а згодом (з 1139 р.) київського князя Всеволода Ольговича. Наявність зображення загальновідомого і ушанованого у Київській Русі Климента Римського у розписах родинної Кирилівської церкви повинно було сприяти популярності хитрого й амбітного політика, далекоглядного стратега, замовника живопису і, таким чином, допомагати князю Всеволоду у впровадженні його церковно-політичної програми. Отже, висуваємо припущення, що стародавній живопис північної апсиди Кирилівської церкви, де представлено зображення балканських святих, зокрема Кирила та Мефодія, відтворює тему Климента Римського, як і північний приділ Десятинної церкви, де покоїлися мощі Папи Климента.

Однак висувати подібні припущення, спираючись лише на історичні паралелі, характер та уподобання засновника Кирилівського храму було б недостатньо аргументованим і тому звертаємося до достовірного джерела – фрескового живопису Кирилівської церкви. При уважному вивченні такі джерела стають вагомими аргументами.

У верхньому регістрі північної стіни апсиди або жертовника збереглося зображення святих, біля якого добре читаються літери **КОНСТ**, тобто частина імені Костянтин. Дослідники В. Лазарев¹³ та Д. Степовик¹⁴ вважають, що це зображення Костянтина Філософа, славетного слов'янського просвітителя. Дослідник Й. Мислівець пише: “У Росії найдавніші зображення Кирила та Мефодія зустрічаються на фресках Кирилового монастиря і у Києві (12 століття) разом з Климентом Охридським та іншими македонськими святими...”¹⁵ Лазарев та Степовик звертаються саме до постаті з супровідним написом Костянтин і атрибуують цього святого як Костянтина-Кирила. Мислівець згадує не лише Константина але й Мефодія. На нашу думку святий Мефодій (біля фігури немає супровідного напису, верхня частина постаті записана олійними фарбами у XIX ст.) зображений поруч з Костянтином за каноном парних святих¹⁶. Ці зображення у живописі пам'ятки викликають подив, адже досі було невідомо, що святі Костянтин-Кирило і Мефодій належали до числа популярних на Русі у XII ст. святих, тим більше, що у Кирилівській церкві вони з'являються не самі, а в оточенні сонму балканських святих.

¹³ В.Н. Лазарев, *Русская средневековая живопись*, Москва 1970, с. 140.

¹⁴ Д.В. Степовик, *Українсько-Болгарські мистецькі зв'язки*, К. 1975, с. 40.

¹⁵ J. Myslivec, *Cyryllus. Konstantin und Methodius Apostel der Slaven*, Lexikon der christlichen Ikonografie, Band 6, Rom; Freiburg; Basel; Wien 1990, S. 24, 26.

¹⁶ І. Марголіна, *Кирилівська церква в історії середньовічного Києва*, К. 2001, с. 124–133.

Костянтин-Кирило, як і інші зображення у північній апсиді, написаний у повний зріст, фронтально, у святительському вбранні. Рукою, що закрита фелонню, він підтримує інкрустовану перлинами книгу. Лик святителя відповідає іконографії Костянтина (Кирила): пишне волосся прикриває вуха, темна з просіддю клиноподібна борода, вік – середній. Відомо, що помер Костянтин 14 лютого 869 року, в 42 роки. Ім'я Кирило (на честь Кирила Александрійського) він прийняв перед смертю. Похований у Римі, в церкві святого Папи Климента. Маємо зауважити, що храм, іконографічну концепцію якого ми розглядаємо, був найменованим на честь святителя Кирила Александрійського, який був святим патроном князя Всеволода (Кирила) Ольговича – будівничого Кирилівського храму та святим, ім'я якого було надано Костянтину при посвяченні його у чернецтво. Святий Костянтин-Кирило все життя особливо почитав культ Климента Римського, мав бажання прийняти велику схиму з ім'ям Климента, але з невідомих причин був пострижений з іменем Кирила Александрійського, на честь якого, як вже відзначалось вище, найменовано Кирилівський храм. Це міцний ланцюг, що пов'язує Костянтина-Кирила Провісителя та київську Кирилівську церкву.

Як відомо, у IX ст. Кирило та Мефодій, направляючись з християнською місією до хозарського кагана, зупинилися в Корсуні, де знайшли мощі святого Климента Римського і перенесли частину їх у Рим за Папи Адріана II (867), а наприкінці X ст. більша частина тіла і голова святого з Херсонеса були перевезені князем Володимиром до Києва, і згодом мощі поклали у Десятинній церкві, де й був влаштований бічний (північний) вівтар на честь святого Климента.

У жертovníку (північна апсида) Кирилівської церкви серед святих є зображення учня Кирила і Мефодія, провісителя Моравії, святих, якого називали “другим Павлом” для Болгарії, тезоіменита Климента Римського – Климента Охридського. Серед членів місії, що відправилася до папи Адріана II, яку очолювали Кирило і Мефодій, був болгарин Климент. У “Стислому житті” згадують про національність Климента – він був слов'янином з Болгарського царства. Найвірогідніше, Климент виріс у двомовній Македонії, і знав грецьку та болгарську мови. Недарма відомий англійський дослідник Д. Оболенський називає Климента “одним з головних зодчих Візантійської культурної співдружності”¹⁷. Климент написав похвальне слово Костянтину-Кирилу, у якому вславляв його труди на користь слов'ян і звертався до нього, як до свого

¹⁷ D. Obolensky, *The Byzantine commonwealth: Eastern Europe, 500–1453*, London 1971, p. 425.

наставника. Саме він продовжив перекладацьку справу Кирила і Мефодія, крім того, став першим слов'янським письменником. На думку дослідника С. Бернштейна, Климент Охридський був найвидатнішим серед усіх безпосередніх учнів і послідовників старослов'янської писемності Костянтина-Філософа і Мефодія¹⁸. Він займає особливе місце у справах і думках діячів болгарського національного відродження¹⁹. Помер Климент Охридський 27 червня 916 року.

У північній апсиді є також зображення рівноапостольних болгарських просвітителів: Наума, Савви – видатних церковних діячів сербської історії, Горазда – відомого знавця латині, Ангеляра – учня і спадкоємця Кирила і Мефодія, поборників богослужіння слов'янською мовою. Діяльність балканських святих зв'язувала єдиним ланцюгом грецький і слов'янський світ.

Отже, програма розпису північної апсиди Кирилівської церкви втілювала ідею місіонерського подвигу, освячення слов'янських народів мудрістю християнського вчення через просвітницьку діяльність Климента Римського, далі його шанувальників Кирила і Мефодія та їх учнів, які продовжили справу Солунських братів. Доречним і логічним буде зробити вагоме припущення, що стародавній розпис Кирилівського жертovníка у XII ст. був присвячений саме Клименту Римському. Важливо й те, що присутність у розписах жертovníка зображень святих Кирила та Мефодія свідчить про поширення на Русі у XII ст. Кирило-Мефодіївської культури – це унікальний факт, невідомий з інших джерел.

Відомо, що жертovníк Софії Київської був присвячений апостолу Петру – першохрестителю язичників, тож і з цим перегукується присвячення жертovníка молодшої сестри Київської Софії – Кирилівської церкви – учню і спадкоємцю апостола Петра – Клименту Римському. Це відповідає традиції ідейного взаємозв'язку сакральних пам'яток. Якщо це припущення правильне, і в XII ст. жертovníк Кирилівської церкви дійсно був освячений на честь Климента Римського, то його зображення мало бути у консі жертovníка, але, на жаль, стародавній живопис конхи не зберігся.

Справа в тому, що у XVII ст., коли ігуменом монастиря був Василій Красовський, під час капітального ремонту вівтарі Кирилівського храму були переосвячені: південна апсида – на честь Кирила та Афанасія Александрійських, центральна – на честь Святої Трійці, північна – на честь архангела Михаїла. Таке переосвячення вівтарів має своє пояснення.

¹⁸ С.Б. Берштейн, *Константин-Філософ и Мефодий*, Москва 1984, с. 7.

¹⁹ *Ibid.*, с. 137.

Після навали хана Батия (1240) Кирилівська церква прийшла в занепад. Літописних свідчень про цей період практично не збереглося, відомо тільки те, що полчища Батия не просто пограбували інтер'єр храму, але й розібрали свинцевий дах на військові потреби, внаслідок чого найбільш постраждала верхня частина давнього живопису, зокрема живопис конхи північної апсиди. Тобто, при ремонтно-реставраційних роботах XVII ст. стародавнього живопису конхи північної апсиди вже не існувало.

Сьогодні, відповідно до освячення XVII ст., у консі жертовника можна побачити зображення архангела Михаїла (намальоване олійними фарбами у XIX ст. художником Вікентієм Трояновським). Однак, фресковий живопис XII ст. із зображеннями балканських святих, пов'язаних з пам'яттю Папи Климента на стінах жертовника не відповідає присвяченню XVII ст.

Враховуючи всі наведені вище аргументи, припущення щодо присвячення жертовника Кирилівської церкви Папі Римському Клименту стає цілком обґрунтованим. Хоча Ізяслав Мстиславич (провідник місцевого, київського єпископату) і Всеволод Ольгович (засновник Кирилівської обителі і провідник культу стятого Кирила Александрійського та Папи Климента Римського) були представниками династій-суперниць, які протистояли одна одній у боротьбі за владу, все ж обидва вони виявили особливо шанобливе ставлення до пам'яті Папи Климента, чим, на наш погляд, засвідчили факт подальшого розвитку культу святителя як загальнодержавного покровителя і оприлюднили свої намагання продемонструвати особисту причетність до цього культу. Якщо взяти до уваги, що ініціативу Ізяслава щодо Климента Смолятича підтримав Онуфрій Чернігівський, який був зобов'язаний своєю кафедрою князю Всеволоду, то можна констатувати інтегруючу роль культу Климента в політичному житті Київської Русі XII ст.²⁰

Враховуючи присутність у розписах Кирилівської церкви зображення Климента Охридського, який допомагав замінити у Болгарії грецьке духовенство місцевим, слов'янським, можна констатувати, що це зайвий раз підтверджує прагнення князя Всеволода Ольговича до розповсюдження руського єпископату і намагання звільнитися від тиску візантійських церковних ієрархів.

Не виключено також, що князь Всеволод Ольгович при закладці Кирилівської церкви, окрім часток мощей Кирила Александрійського, які його батьки привезли з Візантії²¹, скористався і мощами Климента

²⁰ Н.В. Верещагіна, *Op. cit.*, с. 9.

²¹ І. Марголіна, *Op. cit.*, с. 124–133.

Римського з Десятинної церкви, частинку яких, при закладці собору, поклали в стіну або під фундаменти жертовника.

Посвячення жертовника Кирилівської церкви Папі Клименту Римському для засновника храму, насамперед, мало прислужитися утвердженню його авторитета як князя, який у своїй родовій церкві мав пряме й безпосереднє відношення до найпопулярнішої реліквії київської християнської ойкумени.

Висновок: жертовник Кирилівської церкви у XII ст. був посвячений на честь Папи Римського Климента, який з християнського Риму приніс свою віру у кримські катакомби, а дещо пізніше, завдяки місіонерській діяльності Кирила та Мефодія, князів Володимира Великого та Всеволода Ольговича, його святі останки прислужилися справі утвердження і поширення християнства у Києві.